

VAJDA ZSUZSANNA

Egyéni identitás a hálóz világban

Állj, ki vagy?

Az identitás, mint azt manapság sokan legalábbis a személyi igazolvány angol és francia neve alapján sejtették, azonosságot, azonosíthatóságot jelent. A hatóságok számára az egyének fizikai azonossága a fontos, ám napjainkban ez a fél évszázada még egyszerű feladat is bonyodalmakkal terhes. A fénykép értékét veszítette – a külső átalakításának korlátlan lehetőségeire hamarosan visszatérünk. A valamikor tévedhetetlennek tartott ujjlenyomat megbízhatóságával kapcsolatban is kétségek merültek fel. Az angol trónörökös újszülött kisfiának azonosíthatóságát éppen úgy bír alatti chippel igyekeztek biztosítani, mint a NASA, a Pentagon vagy akár exkluzív klubok tagjait. Ám a bőr alá ültetett eszközt is ki lehet cserélni, bizonyára megszületik az íriszkép manipulálásának módszere is – csak idő kérdése (ha ugyan már nem gyakorlat a szigorúan titkos szervezetekben), hogy kizárólag a DNS-vizsgálat eredményét fogadják el hitelesnek.

Ráadásul előfordulhat, hogy teljességgel értelmetlenül válik ez a hisztéria a fizikai identitás körül: fennáll a veszély, hogy az egyén fizikailag ugyan azonos, „belül” mégis megváltozik. Kínos, hogy minden egyes egyénben ott rejtőzik valami kiszámíthatatlan entitás: szubjektum, én, szelf, identitás – a sokféle név arra utal, hogy ezt a valamit a tudományoknak nem sikerült egyértelműen megragadni. Tény, hogy a huncut szubjektumok nemcsak tikokat képesek kiszivároztatni, vagy a meggyőződésüket megváltoztatni, elméletileg még az a pillanat is bekövetkezhet, amikor nem vásárolnak meg használhatatlan dolgokat, vagy ingerülten elzárják a készüléket, amikor a képernyőn embertársuk glijisztát eszik.

Bár a tudósok már a legjobb úton vannak a felé, hogy különböző szervek után az agy részeit is kicseréljék, ma, a tömegkommunikáció korában vannak olyan olcsóbb és hatékonyabb eszközök is, hogy korlátozzuk az engedetlen én hatalmát. Eredményességük tanújele, hogy ma a konformizmus olyan megnyilvánulásaival találkozunk, amelyekről a legkeményebb diktatúrák is csak álmodni mertek. Emberek milliói hordanak egyforma cipőt, ruhát; egyenszinket, egyenarcot, -lábat, -hasat, -nemi szervet készíttetnek maguknak. Saját elhatározásukból esznek széles e világon egyforma, rossz ízű és egészségtelen ételeket, meglepően nagy sikerrel járt a svéd bútorgyártó ama törekvése, hogy egészen különböző kulturális háttérű emberek egyforma bútorok között éljenek. Se szeri, se száma azoknak, akik önként tájé-
ják ki az ajtót magánviláguk titkai előtt.

Az egyén értékének hanyatlásával az egyéni élet értéke is halványodni látszik. Az életveszélyes sportokat kedvelők, Himalája-mászók, madáremberek növekvő táborra mellett talán a leginkább sokkoló tapasztalat ezen a téren a Mars-expedícióé. Sok tízezer ember jelentkezett egy olyan utazásra, amely így vagy úgy, de véget vet a földi létnek.¹ Az ő választásuk, és sok más társuké – életüket is hajlandók kockára tenni, hogy szerepeljenek a képernyők által teremtetett világméretű show-ban – jelzői azoknak a változásoknak, amelyek az elmúlt évtizedekben az emberek önmagukkal, sorsukkal, identitásukkal kapcsolatos viszonyában végbementek.

Médiavilág

Ha megkérdeznénk az „utca emberét”, mi van a fent idézett jelenségek hátterében, tízből kilencen bizonyára a „médiát” említenék. Mindennapi élményünk, hogy médiumokon keresztül látjuk és látatjuk önmagunkat, médiumok segítségével érintkezünk a szeretteinkkel, elektronikus eszközök segítségével dolgozunk, foglalkozunk és szórakozunk. Naponta sok órát töltünk képernyőket nézegetve, lassan el sem szakadunk tőlük. A mai szülők ultrahangos felvételen látják először a gyerekeiket magzat korában, később berregő „kütyük” segítségével igyekeznek meggyőződni róla, hogy jól érzi magát. Sok magára maradt rokon vigasztalja magát azzal a tudattal, hogy unokája pontosan tudja: a képernyőn a szeretett nagypapa integet neki. A családi esemény, keresztelő, esküvő, sőt újabb a temetés is attól lesz esemény, hogy felvételek sokasága készül róla.

Mivel a „média” mindenütt jelen van, hajlamosak vagyunk elfeledkezni róla, hogy a médiumok evolúciója és az általuk közvetített tartalom meghatározott gazdasági és politikai érdekek kifejezője. Az utóbbiak képviselőinek maguknak is érdeklükben áll úgy feltüntetni, mintha maguk a „médiumok”, és nem a mögöttük álló érdekviszonyok lennének az emberi viselkedés és morál nagy hatású alakítói. Amikor médiáról beszélünk – hívja fel a figyelmet Jameson,² baloldali társadalomkutató – akkor valójában három összefüggő, de mégis nagymértékben különböző természetű és egymástól független működésű jelenségről van szó: a médiumok közvetítette tartalomról, amely a kulturális termékek előállítását jelenti, a technológiáról, valamint egy társadalmi intézményről. A „média” leegyszerűsítő és nehezen definiálható fogalmának használata gyakran felületessé teszi a tudományos diskurzust. Például bizonyára sok ezer tanulmány született már a média „hatásai-

¹ És ami még megdöbbentőbb: nem volt (vagy legalábbis a hazai nyilvánossághoz nem jutott el, az nem vett benne részt) nyilvános tiltakozás az emberekké váló kísérletezés, az életek kockáztatása ellen, holott mindezeket egyebek között az ENSZ alapokmányának több cikkelye is tiltja.

² Fredric JAMESON: *Postmodernism or, the Cultural Logic of Late Capitalism*. Duke University Press, 1991.

nak” tanulmányozására, holott nyilvánvaló, hogy ezen az általánosítási szinten bármilyen bizonyítható vagy cáfolható. A definíciós problémák nem jelentéktelen szerepet játszottak abban, hogy a szakértők egy csoportja szerint „(...) a több évit-zede zajló kutatások egyike sem tudott a média közvetlen hatására vonatkozó, azt kellő bizonyossággal alátámasztó adatokat felmutatni” – írja Myat Kornél.³

A médiafogalom túláltalánosított volta miatt nehéz értelmezni Myat azon meg-állapítását is, amely szerint a médiahatások kutatása változékonyságuk miatt is ne-héz – vajon miért ne lehetne tudományos kutatás tárgya a változás mértéke és ter-mészete? Természetesen ennek is csupán akkor van értelme, ha rögzítjük, hogy a média melyik értelmezésére gondolunk.

Gerbner⁴ más okokból skeptikus a hatásvizsgálatokkal kapcsolatban; egyúttal rámutatva, hogy egy ilyen összetett társadalmi rendszer empirikus vizsgálatának sokféle buktatója van. „A közlések »hatásai« vizsgáló kísérleti és kérdőíves vizs-gálatok java része szinte semmivel sem gyarapította a tömegkulturális folyamatra vonatkozó ismereteinket” – állapítja meg. Álláspontja szerint ennek főként az az oka, hogy a kutatások többsége a nézők aktuális viselkedését vizsgálta, a médiaha-tást nem tekintette folyamatnak. „A tömegkommunikáció hatásai elsősorban nem azzal írhatók le, amit a hatására megesszünk, hanem azzal, ami a létünk folytán minden meglett dolog jelentéséhez hozzáadódik. És ez a szerep jóval alapvetőbb és döntőbb folyamatot hordoz. A tömegkommunikáció következményeit a tömegesen termelt és műszaki eszközök segítségével átvitt közleményrendszerek, valamint a kultúrában megfigyelhető társas életmű közös képzetek és fogalmak összefüggésé-ben kell megkeresnünk” – írja Gerbner.

Írásomban a tömegkommunikációs médiumok sajátos vonatkozását járom kö-rül: hogyan hatnak ezek az eszközök mint tükrözők az egyéni identitásra, hogyan alakítják azt a módot, ahogyan az egyén szubjektumát, egyediségét megéli. Aláá-masztható-e a médiumok hatása a tömeges konformizmus idézett és más példái-ban? Reális-e a globalizált posztmodern világ bírálójának az az aggodalma, hogy bizonyos médiahatások gazdasági és hatalmi érdekek szolgáltatásban veszélyeztetik az egyéni identitás felépülését? A már idézett Jameson,⁵ például a következőképp fogalmaz: „A kulturális patológia dinamikájában bekövetkezett változást úgy jelle-mezhetjük, hogy a szubjektum elidegenedésének helyét átvette a kortárs elméletek egyik töredezése.” Az ilyen fogalmak óhatatlanul megidézik a kortárs elméletek egyik divatos tematikáját, a szubjektum „halálát”, az autonóm polgári individuum végét. Nem osztja a fenti aggodalmakat a médiahatás-kutatóknak az a vonulata, amely szerint a tömegkommunikáció irányítói, valamint a nézők lényegében azo-

³ Myat Kornél: Médiaelméletek és a késő modern médiakörnyezet. http://www.mediakutato.hu/cikk/2010_02_nyar/04_mediaelmélet.

⁴ George GERBNER: *A média rejteit üzenete*. Budapest, Osiris, 2000. 158.

⁵ JAMESON I. M. (2. j.) 35.

nos súlyú szereplők az üzenetek alakításában. McQuail⁶ megegyezésszerű alapú médiabefolyásként jellemzi ezt a felfogást, amely szerint „a média legfőbb hatása az új jelentések létrehozása, és az, hogy ezeket a jelentéseket szisztematikusan juttatja el a közönséghez, ahol is ezek – bizonyos mérlegelések alapján – beleépülnek (vagy éppen nem épülnek bele) már meglévő és gyakran korábbi kollektív azonosulások által alakított személyes jelentésszerkezetekbe”.

A már idézett Myat Kornél hasonlóan vélekedik. Egyetértően idézi Dayan és Katz modelljét, amely még a televíziós korszakból származik:

„...a néző a televízióval állandó párbeszédet folytat, az üzenetek értelmezése a néző társadalmi kulturális identifikációjának függvénye. A média üzenete így csak azokra van hatással, akik tudják és kívánják használni azt. A befogadók a média diskurzusainak segítségével határozhatják meg saját azonoságutadatukat úgy, hogy a befogadás folyamatában aktív és kreatív szerepet vállalnak.”⁷

Ezekben a megközelítésekben tehát éppenséggel a bírálók által feltett indíciómé, az ő kulturális identitása a döntő szerep az „üzenetek értelmezésében”, vagyis a média hatásainak alakításában. Csak hogy felmerül a kérdés, honnan származik a kulturális identifikáció, amelynek alapján a néző értelmezi az üzeneteket. Mi volna a forrása az impulzusokat szelektáló egyéni autonómiának? Vajon feltételezhető, hogy ebben az azonosulásban ne játszanának alakító szerepet a médiumok, amelyek társadalmi jelentőségét a Myat által képviselt „birminghami iskola” is rendkívülinek tartja? Myat a „posztmodern elméletekben felszabadított, jelentéskonstruáló” felhasználóról beszél, aki „a detektív, a turista és az újságíró tulajdonságait egyesíti magában”, „gyűjtögető módjára »garázdálkodik« az új médiakörnyezet különféle hibrid médiumai között, és kedve szerint válogat az őt érdeklő tartalmakból”.⁸ Csak hogy a felhasználó „felszabadításának” nincs köze a társadalmi emancipációhoz: a Myat által képviselt médiahatásokat kutató irányzat „szabadította” fel a nézőt, eldöntve, hogy a korábbi kutatások és a frankfurti iskola álláspontjával ellentétben egyenrangú szereplőként vesz részt a média hatásainak alakításában. Az, hogy a médiumok működését az egyének, a „felhasználók” irányítják, tökéletesen illeszkedik abba a vonulatba, amely a politikai rendszerek diszfunkcióit a választóknak, a társadalmak közötti különbségeket a helyi lakosság intelligenciájának tulajdonítja, így sikeresen elterelve a szót a gazdasági és társadalmi erőkről.

⁶ Denis McQUAIL: A tömegkommunikáció hatásairól. In: HAMP Gábor – HORÁNYI Özséb: *Szöveggyűjtemény a társadalmi kommunikáció tanulmányozásához*. Műegyetemi, 2005. 162–199.

⁷ Dayan és Katz modellje.

⁸ A tanulmány internetes változatában nincsenek oldalszámok. Az idézetek egy részét a szerző Császai Lajostól idézi.

Tanulmányomban azokhoz szeretnék csatlakozni, akik az utóbbiak szerepét igyekeznek láttatni az individualitást és az autonómiát veszélyeztető feltételek létrehozásában. Történeli összehasonlítások és néhány jellemző példa segítségével azt igyekszem alátámasztani, hogy a 21. században – eltérően a megelőző mintegy két évszázad hagyományától – a „hetköznapi egyén” sajátos csapdahelyzetbe kerül: az az érzése támad, hogy egy arctalan tömeg részeként tesz szert identitására.

Szubjektum, individuum, szelf, identitás

Nemcsak a média, hanem az identitás és fent felsorolt rokon értelmű fogalmak körül is sok a tisztázatlanság. A pszichológusok erőfeszítései, hogy egységes és „operacionalizálható” emberképet szállítsanak a társadalomtudománynak, nem jártak sikerrel. Lányi⁹ Husserlre támaszkodva a következőképpen írja le a pszichológia dilemmáját *A test – nyílás* című tanulmányában:

„Az erkölcsi döntés képességével rendelkező szubjektum szabadsága és az egyén biológiai-történeli meghatározottsága feloldhatatlan ellentmondásnak tűnt a modern természet-tudományos szemlélet számára. (...) A jól bevált formula egy pusztán „és”-sel oldja fel a különféle tudástérületeken és világnézetek jegyében kialakult emberképek inkonzisztenciáját, a következetes megalapozás igényét pedig önérzetesen hárítja el.”

A szubjektum természetére vonatkozó előfeltevések bizonyos fókig tehát világ-nézeti természetűek – azok is, amelyek szerint a mentális működés kizárólag természetudományos eszközökkel vizsgálható. A pszichológusok csökökenő hányada az emberi nembeliség tartozékának, vagyis lényegében biológiai adottságnak tartja az emberi tudatot. Jenkins¹⁰ angol szociológus meggyőződése szerint a reflexív self-identitás egyértelműen emberi mivoltunk meghatározója, amely bármilyen történelmi-kulturális feltételek között megtalálható. Arra is felhívja a figyelmet, hogy az identitás fogalmának helye van az alkalmazott területeken, a gyakorlati életben is: a politika nemzeti, lokális identitásról beszél, a reklám és a marketing kedvelt fogása, hogy bizonyos termékek fogyasztása új identitással jár. Manuel Castells,¹¹ a globalizált információs társadalom egyik legismertebb kutatója Calhoun idézi, aki arra hívja fel a figyelmet, hogy minden létező kultúra megkülönbözteti az *ént* és a másikat, a *mit* és az *őket*. Maga Castells patetikusán fogal-

⁹ Lányi András: *A test – nyílás*. In: Lányi András (szerk.): *Az ember fáj a földnek*. Budapest, L'Harmattan, 2010. 38.

¹⁰ Richard Jenkins: *Social Identity*. Routledge, London, 1996.

¹¹ Manuel Castells: *Az identitás hatalma*. Budapest, Gondolat, 101.

maz, amikor kijelenti: „Az emberek szívükben hordják istenüket. (...) [az emberek] Isten örök értékeinek megnyilvánulási formái, és mint ilyenek, nem oldódhatnak fel, nem veszhetnek el a hálózatok és az információáramok örvényeiben.”

Ám a pszichológiában (amelynek identitása szintén veszélybe került, a legtekintélyesebb kutatóhelyeken már átnevezték idegtudománynak) jóval nagyobb a befolyása azoknak az amerikai behaviorizmus talaján sarjadt irányzatoknak, amelyek szerint az emberi tudat legfeljebb narratívum, nincs az emberekben a gondolataikat, vágyaikat egységbe foglaló, szándékkal és akarattal rendelkező „központ”. A rendkívül divatos evolúciós pszichológia szerint – magyarul is hozzáférhető művelői közé tartozik például Steven Pinker, vagy a Cosmides és Tooby szerzőpáros¹² – az emberek viselkedését az állatokéhoz hasonlóan biológiai adottságaik determinálják, és az, hogy saját tudattal, szándékkal és identitással rendelkeznek, illúzió csupán. Döntéseikben, például a párválasztásban, a gyermekvállalásban, de még a foglalkozás választásában is valójában biológiai erők manifesztálódnak.¹³ Daniel Dennett, a Magyarországon is jól ismert filozófus, aki szintén az evolúciós elmélet egyik meglehetősen szélsőséges változatának képviselője, több könyvében is kifejtette meggyőződését, amely szerint „(...) nincs egy olyan véges egyedi lélek vagy lényeg, mely a személy azonosságát alkotná. Pusztán egy alanyi helyzet van a szövegek végtelen hálójában – a hatalom, a szex, a család, a tudomány, a költészet stb. – diskurzusaiban. S hasonlóképpen nincsen szerző sem, vagyis olyasvalaki, aki ex nihilo hoz létre egy szépirodalmi művet.”¹⁴

Miért identitás?

Miért választottuk a pszichológia énré vonatkozó nem túl jól definiált kategóriái közül éppen az identitást? Az identitás fogalma rendkívül népszerű a társadalomtudományok körében, és az előnyei közé tartozik, hogy mind a pszichológia, mind a szociológia számára értelmezhető.

„Az »identitás« az a prizma, amelynek tükrében mai életünk valamennyi oldalát vizsgálják és értelmezik: az igazságosságot és az egyenlőséget is egyre inkább az identitás »elismerésének« fogalomkörében tárgyalják, de a kultúráról is a különféle identitások sokféleségének

¹² Steven PINKER: *A nyelvvi ösztön*. Budapest, Typotex, 1999; Leda COSMIDES – John TOOBY: *Evolúciós pszichológia, alapozó kurzus*. In: PLEH Csaba – BOROS Ottília (szerk.): *Bevezetés a pszichológiába*. Budapest, Osiris, 2004. 38–59.

¹³ Az evolúciós pszichológia erőteljes térhódítását mi sem bizonyítja inkább, mint az a tény, hogy ha az ember az „identitás” témájában keres forrásokat a Google Scholar segítségével, egyre-másra bukkannak fel az állati identitással foglalkozó cikkek és tanulmányok.

¹⁴ Daniel DENNETT: *Darwin veszélyes ideája*. Budapest, Typotex, 1999.

és keveredésének szemszögéből beszélnek – miközben a politikai folyamatok teoretizálása többnyire még mindig az emberi jogok (azaz egy elkülönült identitás joga) és a politikai élet (az identitás felépítése, elfogadása és igénylése) körül zajlik.” – írja Zygmunt Bauman *Identitás és globalizáció* című tanulmányában.¹⁵

Az identitásfogalom mögött rejlő tudatos azonosulás kulcsfogalom a személyiség Lányi által ismertetett ökológiai meghatározásában is.¹⁶ Az egyéni identitás tehát a szubjektumnak az a leírása, amely utal rá, hogy ennek a formációnak egyéni és szociális dimenziója is van. „Az egyéni identitások mindig egy közös kulturális kontextusban alakulnak ki; egy meghatározott kollektívum én-elbeszéléseinek készletében osztoznak, az adott kultúrára jellemző szociális reprezentációk változatai képviselik” – írja Pataki Ferenc.¹⁷ Giddens azt emeli ki, hogy az ön-identitás nem egyszerűen az önmagunkról való tudást jelenti, hanem annak a tudatosságot, hogy rendelkezünk az önreflexió képességével. Az identitás nem egyszerűen adott, hanem a kontinuitást jelenti az egyén cselekedeteiben.¹⁸

A nyugati identitása

Egy dolgot biztosan tudunk az egyéniségen alapuló identitásról: alig fél évszázada a mi kultúrkörünkben – amit roppant elnagyoltsággal a nyugati világ középosztálybeli kultúrájának neveznénk – a másoktól való különbözés, az egyéni döntés és kezdeményezés volt a norma. Miként Aron Gurjevics,¹⁹ az individuum történeti kutatója megállapítja:

„»Az Európa születése« fogalommal jelölt általános problémakörön belül az individuum kérdése különösen fontos szerephez jut. Mert vajon nem az éppen és kizárólag itt létrejött sajátos személyiségstruktúra tette végső soron ezt a földrészt a mai Európává, illetve nem ez változtatta-e az elszigetelt, helyi civilizációk világát egy kibontakozóban levő egyetemes folyamat egységes terévé? (...) A társadalmi viszonyok újjáalakult rendszeré, az egyedülálló etikai, vallási modellek létrejötte és az anyagi civilizáció terén elért sikerek nem jelentenek mást, mint az emberi személyiség azon sajátos típusának változatos megjelenési formáját, amely leküzdötte magában a »törzsi, nemzeti« lényt, és amely felszabadult a rendi korlátok alól, vagyis individualizálódott.”

¹⁵ Zygmunt BAUMAN: Identitás és globalizáció. *Lettre*, 2001. 42.

¹⁶ Lányi András: A környezetől az etikáig. In: Lányi András (szerk.): *Az ember fáj a földnek*. Budapest, L'Harmattan, 2010.

¹⁷ Pataki Ferenc: *Érzelem és identitás*. Budapest, Új Mandátum, 2004. 42.

¹⁸ Anthony GIDDENS: *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, Polity Press, 1991.

¹⁹ Aron GURJEVICS: *Individuum a középkorban*. Budapest, Atlantisz, 2003. 11–12.

Ugyancsak Gurjevics veti fel, hogy az individuum problémáját a történettudomány sem tudja kezelni. Bár a közelmúltban egyre nagyobb érdeklődés mutatkozik a múltbéli emberek gondolkodásmódja, mindennapi viselkedése iránt, ezek a kutatások elsősorban a „kollektív pszichológiát, az individuális tudat személytelen oldalát, vagyis azt a közös tudattartalmat fejezik ki, amely a kisebb-nagyobb társadalmi csoportok sajátja, s eközben a világszemlélet elemeinek egy adott, konkrét személyiség tudatában kialakult egyedülálló konstellációja az esetek többségében elkerüli a figyelmünket”.²⁰

Azonban a probléma, amit Gurjevics észlel, nem a történészek szűklátókörűségéből fakad. Az egyéni tudat más rugóra jár, mint a társas-szociális világ jelenségei – azért egyéni. Bár a mai politológiában tekintélyes képviselői vannak annak a tételnek, hogy a szociális események összessége nem egyéb, mint az egyéni döntések kórusa – e nézet egyik határozott képviselője közismerten Margaret Thatcher volt, aki szerint társadalom sem létezik –, látnunk kell: az a társadalom, ahol az egyéni döntések mechanikusan összegeezhetőek kollektív jelenséggé, nem lehet más, csak falanszter. A társas-társadalmi történések egyéni döntések sokféleségéből alakulnak ki, még akkor is, ha bizonyos helyzetekben – miként a fenti példákban – az egyének tömegei meglepően hasonlóan viselkednek. Valójában ugyanis – és ez az, ami némi optimizmusra készítet – más társas-társadalmi közegben ugyanazok az egyének másként fognak viselkedni és dönteni – ahogyan ezt a történelem egész menete tanúsítja. Ezen túl remélhetően mindig lesznek egyének, csoportok, amelyek szembeszállnak az uniformizáló erőekkel – hiszen még a Huxley *Szép új világ* című könyvében gondtal megtervezett műtársadalom esetében is hiba csúszik a gépezetbe. Vagyis az egyéni identitás pszichológiai és történeti jellegzetességeinek megfejteséhez akkor jutunk közelebb, ha a meghatározott történelmi szakaszokban felépülő identitásformákat hasonlítjuk össze.

A konkrét egyén

Kiindulópontunk a „konkrét egyén” – ahogyan a francia szociológiában nevezzük –, vagyis az identitásnak az az aspektusa, ahogyan az egyének észlelik testi valóságukat. Feltévésünk szerint a tömegkommunikáció meghatározott hatásai meggyőzően azonosíthatók annak a vizsgálatára alapján, hogyan változtatták meg az egyének viszonyát materiális énjükkal, a saját testükkel.

A testhez való viszonynak és sokféle történeti és kulturális változata létezik. Az elmúlt évtizedekben sokan és sokféleképpen próbálták interpretálni a „természetesség” fogalmát, alkalmanként a falusiakat, távoli földrészek lakóit, vagy leg-

²⁰ Uo., 10.

újabbban a (teljességgel ismeretlen történelmi és földrajzi feltételekhez kapcsolódó) vadász és gyűjtögető népcsoportot téve meg e sajátosság hordozóinak. A természetesség kategóriája azonban az emberi társadalomban nem értelmezhető, Robinson Crusoe-t kivéve egyetlen ember sem élt természetes körülmények között. Ugyanakkor cáfolhatatlan élettani és antropológiai adatok bizonyítják, hogy a modernizáció embere többet tudott a saját testének működéséről, mint elődei és utódai, és jobb viszonyban is volt vele. Bár a modernizációnak a mai társadalomtudományokban sokféle, többek között bíráló leírása és értékelése létezik, még a legpén kevés figyelmet kaptak az adott időszakban lezajlott antropológiai és demográfiai változások. Holott ezek hatására az emberek millióinak élete változott meg, általuk teremődött meg az egyéni sorsválasztás és identitás lehetsége materiális síkon is. A 17. századtól kezdve folyamatosan csökken, majd a töredékére zsugorodik a gyerekként, fiatalon meghaltak száma, a világ tehetősebb országaiban folyamatosan javulnak az élet materiális körülményei.²¹ A táplálkozásban is radikális változások mentek végbe, a lakosság egyre szélesebb rétegei jutottak állati fehérjéhez, és nőtt a hozzáférhető étel mennyisége is. Az életkörülmények javulása radikális változást eredményezett az egyének élettartamában. Livi-Bacci²² adatai szerint az elmúlt mintegy 150 évben 40 évvel nőtt az emberek átlagos élettartama. A demográfiai körülmények pozitív változásai fordulatot hoztak az egyéni identitás szempontjából is: a halálozások csökkenése és az életkörülmények javulása csökkentette a halál állandó fenyegetését, és tervezhetővé tette az emberi életet. A hosszabb élettartam és a kiszámíthatóság teremtette meg a lehetőséget a tartós kötődésre és az ehhez kapcsolódó mélyebb érzelmi kapcsolatra a szülők és gyermekek között – a személyes visszajelzéseket nyújtó, szerető és tartós személyi környezetet az egyéni identitásépítés nélkülözhetetlen előfeltétele.

A történetudományban lényegében konszenzus van a tekintetben, hogy az egyéni identitás különleges jelentőségre tesz szert a modernizáció során. A polgárosodás, az ipari fejlődés, a politikai részvétel mind olyan körülmények, amelyek feltételezik az egyéni kezdeményezést és döntést. Mindezek előtt azonban az ember és a teste között létesült viszony, az élet kiszámíthatósága és a hosszabb élettartam megvalósulása nyitotta meg az utat. Így lett a modernizáció az a társadalmi formáció, amely bizonyos értelemben tömegek számára tette lehetővé az egyéni identitást, amely korábban, csakúgy, mint a vezetéknév, csak a privilegiált társadalmi rétegek számára volt elérhető. A testtel való megjavult viszony tükröződött a testi tökéletesség, a sport, az emberi erő és szépség kultuszának kibontakozásában. Ha az a kérdés vetődik fel, hordozta-e magában a kibontakozó testkultusz a testiséggel való mai, eltorzult viszonyt, érdemes felidézni, hogy ebben az időben

²¹ Mario MONTANARI: *Éhség és bőség*. Budapest, Atlantisz, 1996.

²² Massimo LIVI-BACCI: *A világ népségének rövid története*. Budapest, Osiris, 1999.

a testtel való törődés célja egyéni: egészség, harmónia, nem a külsőségeken van a hangsúly. A testkultusz korai képviselői, például a gyógytorna és a terhestorna hazai meghonosítójának tartott Madzsar Alice elutasítja a mesterséges testalakító szereket, hevesen ellenzi a fűző használatát. Azt emeli ki, hogy az egyén felelős saját egészségének megőrzésében, abban, hogy minél tovább megőrizze erejét és képességeit.²³ A későbbi fejlemények tükrében komikusan álszentnek tűnik a Coubertin szellemében a 19–20. század fordulóján született olimpiai eskü: „*A legfontosabb dolog az olimpiai játékokban nem a győzelem, hanem a részvétel, hasonlóan az élethez: nem a diadal, az igekezet a fontosabb. A legalapvetőbb dolog nem az, hogy legyőzd társaid, hanem, hogy küzdj jól.*”

Tükrök és reflexiók

Rendkívül izgalmas kultúrtörténeti kérdés, amelyet nem tanulmányoztak kellő alaposággal: milyen szerepet játszik a testhez való viszonyban és az egyéni identitás formálódásában az a mód, ahogyan az egyének önmaguk számára megjelennek? Gerard Vincent, a magánélet történetét kutató francia történeti iskola tagja arra hívja fel a figyelmet, hogy a legújabb korig a legtöbb embernek csak bizonytalan elképzelése volt saját arcvonásairól, vagy arról, milyennek látszik kívülről a teste. Az emberek olyan testben éltek, amelyet nem ismertek alaposan.²⁴ Az én reprezentációi – miként a középkori irodalom vagy emberábrázolás tükrözi – az újkort megelőzően kevésbé materializálódnak, inkább kapcsolódnak a spiritualitáshoz, és jóval kisebb a jelentősége a külső megjelenésnek. E tekintetben is az érett modernizáció, a 19. század hozott a tömegek számára is elérhető változásokat: a saját külső ismerete megszűnik privilégium lenni.²⁵ A tükörrel való rendelkezés még az 1800-as években sem általános: többnyire csak a borbély rendelkezik vele, nála pedig csak férfiak fordulnak meg. A szegényebb családok otthonaiban még a 20. század első évtizedeiben is legfeljebb zsebükör volt, szintén elsősorban a borotválkozás elősegítésére. A nagyméretű tükrök elterjedése a fürdőszobák terjedéséhez kapcsolódik. Vincent hangsúlyozza, hogy a saját külső alaposabb ismerete elősegítette az egyéni öntudat határozottabbá válását.

A tükör elterjedésével egy időben, vagy talán még korábban jelenik meg minden képhordozó kommunikáció őse, a fénykép. A 20. század jelentős gondolkodói

²³ Dr. MADZSAR Józsefné Jász Alice: *A női testkultúra új útjai*. Budapest, 1977. (eredetileg 1930.)

²⁴ Gerard VINCENT: *Le corps et l'enigme sexuelle*. In: Philip ARIES – Jacques DUBY (szerk.): *Histoire de la vie privée*. Seuil, Paris, 1987.

²⁵ Alain CORBIN: *The Secret of the Individual*. In: Michelle PERROT (szerk.): *A History of Private Life IV: From the Fires of Revolution to the Great War*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1990.

vélik úgy, hogy a fényképezés felfedezésével jár együtt az identitást ma súlyosan fenyegető körülmény felbukkanása: a valóság és a fikció közötti határok leomlása. Susan Sontag²⁶ szerint a fényképezés során „elmosódik a határvonal a csúf és a szép, az igaz és a hamis dolgok közötti különbség, a valódi dolgok képmásai beágyazódnak a képek képmásai közé”. A fénykép ugyanis – írja Sontag, nem egy-
 ágyazódnak a képek képmásai közé”. A fénykép ugyanis – írja Sontag, nem egy-
 szerűen lemásolja a valóságot, hanem újra felhasználja, sémákká silányítja. Hozzá-
 hasonlón Baudrillard²⁷ is úgy véli, hogy a fénykép valójában az „optikai szem-
 fényvesztés” egy sajátos formája, amely ugyan aprólékos részletességgel követi a
 valóságot, mégis mesterséges, és önmaga is tárggyá válik. „A technikán keresztül
 a kérdés emígyen alakul: mi gondoljuk a világot, vagy a világ gondol minket?
 A fényképen keresztül a tárgy néz és gondol minket.”

A mi szempontunkból a fényképezésnek az az aspektusa fontos, hogyan tükrö-ződik az egyéni identitás helyzete a fényképezés iránti igényben, és hogyan mutat-koznak meg az egyének a fényképeken. Az kezdetektől fogva nyilvánvaló, hogy a fénykép részben része, részben elősegítője az egyéni identitás tudatának – sokan szeretnék volna megörökíteni önmagukat mások, az utókor, gyermekeik, unokáik számára. A portréfestészet különösen népszerűvé váltak a 18. században, majd di-vattá vált, hogy az emberek magukkal hordozták szeretteik miniatűr arcképet. Ezek a lehetőségek azonban elsősorban a tehetősök számára voltak adottak, míg a fénykép nem sokkal a technikai felfedezések után hozzáférhetővé vált a hétközna-pi emberek számára is. Megjelenése egybeesett az egyéni identitáskeresés felle-lő szakaszával. A fényképészek legfontosabb kliensei a 20. század felőrekvő kispolgári rétege, kispolgárok, kisistiszviselők, vegyeskereskedők – „ők vélik meg-nyerni a fotográfiaiban önmön jelentőségük megörökítésének kifejezési formáját” – írja Sziiliági Gábor²⁸ hazai fotótörténész. Amerikában vándorfotográfusok utazzák be a vidéket, fényképeket készítenek a farmercsaládokról, és lehetőséget teremte-nek, hogy a családfő a ház fő helyére akassza ki saját képét.²⁹

Az „optikai szemfényvesztés” kétségkívül megvalósul a megrendelésre készült portrékon is: minden fényképésztörténet megerősíti a megrendelők azzal kapcsolatos igényeit, hogy a fényképész hogy igazítsa ki azt, ami az arcukban visszatámasztó, megfelelő beállításal leplezze fogyatékoságaikat. A fényképek külsőségei gyakran szintén azt sugallják, hogy a kép nem a mindennapi valóság része, a fényképezés ünnepélyes aktus. A műterem színházra hasonlít, a szereplők felveszik a legszebb ruhájukat, a felvételek beállítottak. Hamarosan felbukkannak a retusálás és a színezés technikája is. A fényképezkedők sokasága igyekszik hamis látszatot kelteni önmagával szemben. Bizonyára nem elhanyagolható különbség, hogy ek-

26 Susan SONTAG: *A fényképezésről*. Budapest, Európa, 2010.

26 Susan SONTAG: *A jenykepezesről*. Budapest, 2008.

27 Jean BAUDRILLARD: *Az utolsó előtti pillanat*. Budapest, Magvető, 1972.

28 SZILÁGYI Gábor: *A fotóművészet története*. Budapest, Kezdoművészeti Kiadó, 2004. 190.

29 Frédéric BARBIER – Catherine BERTHO LAVENIR: *A média története*. Budapest, OSIRIS, 2004. 190.

kor még az emberek nem a saját testüket alakították, csak az arról készült képet, ám ennek is megvoltak a maga határai. A fényképnek hasonlítania kellett a modelle, a fényképész – ha nem művészi fotót készített – csak addig alkalmazhatta a trükkjeit, amíg a megrendelő még ráismert magára. A fényképek alakításánál a viszonyítás az egyén maga. A fénykép későbbi utódainál jóval inkább alkalmas a tükörreflexióra, amelyet Baudrillard az „eleven identitás” előfeltételének tart.

Utánzás és azonosulás

A sztárkultusz, a híres emberek utánzására való hajlam régi keletű, a divat „fertőző” voltát már a 19. század híres tömegkutatói megfigyelték. Tardé a 19. században, még a képi kommunikáció tömegessé válása előtt megfigyelte az utánzás rendkívüli készletét, és azt, hogy az emberek nem feltétlenül a magasabb szociális státuszúakat utánozzák. Utánzásra készlet az is – állapítja meg –, ha bizonyos emberek gyakran találkoznak, vagy hosszabb időt töltenek együtt. Honfránsa, Marcel Mauss³⁰ észleli, hogy bizonyos gesztusok, viselkedésminták, a katonák díszlépése, a dobolás ritmusa eltérő nemzeti karakterrel rendelkezik a francia és az angol hadseregben – sok éves közös tevékenység és utánzás termékeként.

Már a fénykép is jelentős változásokat hoz ezen a téren, mivel a fotók jóval népesebb közönséghez jutnak el a nyomtatott sajtón keresztül, mint amikor még kizárólag személyes találkozás segítségével volt lehetséges megismerni, hogyan öltöznek, viselkednek mások. A film megjelenésével azonban az utánzás új minősége köszönt be, amely már nem a külsőségekre vonatkozik. Azáltal, hogy komplex azonosulási mintát kínál, a mozgókép jelentősen növeli a külső viszonyítás jelenlétét az énkép alakításában. Az azonosulás jóval mélyebben érinti a személyiséget, mint az egyszerű utánzás, nemcsak azért, mert összetettebb viselkedésegyüttesek átvételét kínálja fel, hanem mert – látszólag – bepillantást enged a bemutatott személy belső világába, érzelmeibe. Új fejlemény az is, hogy a fotóval ellentétben a film tömegtermék, gyorsan népszerűvé válik a népszerűség azon csoportjaiban is, amelyek a nyomtatott sajtó iránt csekély érdeklődést mutatnak.

Mauss az elsők között figyelmeztet a divatos filmen látottak szuggesztív hatását. New Yorkban kórházba kerülve eltöpreng, miért ismerős neki az ápolónők járása? Ráébred, hogy a mozból: amerikai filmekben látott így járnai fiatal lányokat, majd Franciaországba hazatérve észreveszi, hogy a párizsi lányok hasonlóképpen járnak. Arra hívja fel a figyelmet, hogy az utánzás nem közönségesen az ismétlésre való készítés, a szokások: technikák, „a kollektív és gyakorlati ész művei”.

³⁰ Marcel MAUSS: *Szociológia és antropológia*. Budapest, Osiris, 2004.

Marcuse híres könyvében³¹ az elsők között figyel megal fogyasztói kultúra azon jellegzetességét, hogy utánzásra és konformizmusra készlet. Meglepő, hogy az azóta eltelt időben a társadalomtudományok alig reflektáltak arra a reklámparban egyébként széles körben ismert és alkalmazott összefüggésre, hogy ha sikerül sok emberhez egyidejűleg eljuttatni egy üzenetet, az nagy eséllyel tömeges utánzashoz fog vezetni. Nincs szükség különleges tartalomra, elég, ha az egyéneknek az az élménye, hogy sokan mások, „mindenki” ugyanazt kedveli, csinálja. Az utánzás evolúciós készletése a fizikai jelenlét esetében is akkor a legerősebb, ha az egyének egy tömeg tagjai. A mozivászonon, a képernyőn, a hatalmas poszteren megjelenő azonos tartalom képes felébreszteni ezt az érzést. Hasonlóan triviális effektus az üzenet gyakori ismétlése – a sokszor hallott kép és szöveg az egyén akaratától függetlenül rögzül, gyakran észrevétlenül.

Ugyanakkor fontos gyakorlati ismeretté válik az a megfigyelés, hogy a mozgókép minden korábnál hatékonyabban avatkozik be az azonosulás, az identitásépítés folyamataiba. A húszas-harmincas években már dúl a sztárkultusz, a filmvászon szereplők nemcsak korábban nem ismert mértékű nyilvánosságot szereznek maguknak, hanem hisztérikus imádatot, tömeges utánzást. Nem meglepő, hogy a 20. század nagy diktátorai előszeretettel és nagy hatékonyssággal használták fel a filmet a saját céljaikra. A lelkes tömegek előtt szónokoló Hitler és Sztálin képe kiörlhetetlenül belevesődött az emberiség emlékezetébe, legyen szó az egyéni identitás és a testiség kapcsolatáról. Erdemes külön kiemelni Leni Riefenstahl tevékenységét, amellyel a náci propaganda részévé tette a testi szépség és erő kultuszát.

A filmpar gyorsan növekedő politikai és gazdasági befolyásával már a kezdetektől hatással van a médiumok hatásvizsgálatára is. A harmincas években az Egyesült Államokban kudarcot vall egy kutatócsoport erőfeszítése, hogy a filmek fiatalokra és gyerekekre gyakorolt negatív hatásait alátámasztó kutatásaik eredményét nyilvánosságra hozzák: a filmgyártók elérik, hogy a munka több évtizedre az írószial fókjába kerül. A szerzők rezignációval állapítják meg, hogy a társadalomtudomány eredményei csekély hatást gyakoroltak a filmek világára, és Hollywood fenntarthatta öncenzúráját. „Időről időre történetek erőfeszítések, hogy a társadalomtudományokat bevonják a (mediatartalmakkal kapcsolatos) vitákba, de az eredmények kivétel nélkül kiábrándítottak azokat, akiknek erkölcsi vagy politikai aggályaik voltak.”³²

³¹ Herbert Marcuse: *The One Dimensional Man*, Aylesbury, Abacus, 1972.

³² Garth S. Jowett – Ian C. Javie – Kathin H. Fuller: *Children and the Movies: Media Influence and the Payne Fund Controversies*, Cambridge University Press, 1992. 120. A Payne Fund Studies története egyúttal magyarázatot szolgáltat arra nézve, miért nem születtek megbízható eredmények a médiatahatásokkal kapcsolatban.

A mozgókép azonosulásra gerjesztő hatása megsokszorozódik a televízió médiuma által, amely lényegében a legtöbb társadalom minden tagját elérte. A televízió ott van a lakásban, az együtt élők együtt látják. Az üzenetek a személyes diskurzusok részévé válnak, akár azért, mert a nézőket valóban érdekli, de akkor is, ha bosszúságot vált ki, mert túlságosan távol érzik maguktól – és anélkül, hogy különösebben a tudatában lennének, bensőséges tagjai lesznek egy virtuális tömegnek. A sorozatok tagjai részévé válnak a személyes szociális mezőnek – a szak tudományban paraszociális kapcsolat a nevük.

Aligha vonható kétségbe annak a jelentősége – írja Angelusz Róbert – hogy a mai komplex, zsúfolt és kockázatos világban a televízió a nagyközönség csaknem egészével képes kapcsolatot teremteni és meghatározott közleményeket eljuttatni. „A figyelemnek ez a nagyfokú fókuszálása egy rendkívül differenciált státuszokat és életvilágokat átfogó társadalomban közös élmények kialakításával és konstruálásával olyan feltételeket teremtett, amelyek között – némi nagyvonalúság mellett – nem tűnik megengedhetetlennek a világot egy globális faluhoz hasonlítani.”³³ Ebben a faluban azonban nincs templom, főté, sem út, nincs kút, ahol megállnának beszélgetni az emberek, miközben üressé, élettelené válik a valódi falu vagy városrész is, amelyben eddig az életüket élték. A képernyők továbbra is tömegével kínálnak azonosulási mintákat, csak hogy ezek nem valódi, hanem csinált embeerek. És vajon ki konstruálja a közös élményeket? A televízió működtetésében egyre nagyobb teret nyer a partikuláris, kereskedelmi érdek. Az ezredfordulóra a közszolgálati műsorszórás szinte minden országban arcát vesztí vagy megszűnik, az elektronikus kommunikáció, az internet pedig eleve kereskedelmi céllal működik. Különös paradoxon, hogy a mindennél átütőbb hatékonyságú médiumok a közérdek képviselői és kontroll nélkül maradtak. Nemcsak a szabályozás szűnt meg, hanem annak a lehetősége is rendkívüli mértékben beszűkült, hogy közérdeket vagy egyéni látásmódot tükröző termékek szülessenek. Mulattató a néző „műsor-fogyasztásának” szerepéről beszélni akkor, amikor a sugárzott műsorok tartalmukban és külsőségeikben is egymás ikertestvérei.

A legújabb és napjainkra talán már a legbefolyásosabb médium, az internet látószólag lényegesen nagyobb teret enged az egyéni kezdeményezésnek, az interaktivitás lehetőségeinek, ám alapvetően ez is illúziósnak bizonyult. Anyagi támogatás és megfelelő szervezethez nélkül a feltett tartalmaknak csak egy töredéke jut el a szélesebb közönséghez. Patricia Wallace,³⁴ az internetes kommunikáció pszichológiai jellegzetességeivel foglalkozó szerző, arra is felhívja a figyelmet, hogy az interneten megnyilvánuló képzeletbeli szinpadon szerepelnek, képzeletbeli közönség előtt. Wallace elsősorban annak a veszélyét látja, hogy a fórumok, blogok

³³ ANGELUSZ RÓBERT: *A láthatóság görbe tükréi*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 62.

³⁴ PATRICIA WALLACE: *Az internet pszichológiája*. Budapest, Osiris, 2002.

szereplői túlbecsülik a sokaságot, amely az üzenetüket látni fogja, úgy érzik, hogy a „nagy nyilvánossághoz” szólnak. Így azonban az önbemutató szerepjáték, elvész a személyesség, a visszajelzések hatására történő korrekció. Az „arctalan közönység” másik veszélye a magánéleti titkok felárása: a képernyő előtt megszűnik az azzal kapcsolatos veszélyérzet, hogy illetéktelen kezekbe kerülnek intim információk. Ugyanakkor az elektronikus médiumok mögött álló gazdasági szervezettek is jóval eredményesebbekké váltak a tekintetben, hogy a nekik tetsző üzeneteket az egyének, kisebb csoportokat megszólítva juttassák el a közönséghez.

A tömegkommunikáció ártalmaival kapcsolatban sokszor hangoztatott érv, hogy a nézőnek módjában áll elzárni a készüléket, más adásra kapcsolni, az internet a tartalmak rendkívüli sokaságát kínálja az egyének, amelyből válogathat. Csakhogy a nagy tömegek számára küldött üzenetek elől elrejtőzni képtelenség. Az egyén vagy az egészből (így a társadalmi diskurzus jelentős részéből, az események követéséből) is kizárja magát, vagy kénytelen kritikátlanul magához engedni az özönlő tartalmakat.³⁵ Bizonyos üzenetfajták a kommunikációs csatornák sokaságát uralták, azokat is, amelyek az egyén számára elzárhatatlanok. (Legödlő hirdetések, gigantposzterek, üzletekben működő készülékek.) A tömegkommunikáció mai működése valójában éppen az egyéni viszonyulást teszi lehetetlenné a médiumok használatával vagy az általuk közvetített tartalommal kapcsolatban.

„Ti mind egyéniségek vagytok!”³⁶

A posztmodern valóság és társadalom sok gazdasági és társadalmi körülménye (a lokaitás leértékelődése, a foglalkozások identitásképző szerepének megszűnése stb.) nehezíti ma, hogy az egyének létrehozzák egyedi identitásukat. Baudrillard szavaival: „Egész történet született a társadalmival szembeállított szubjektumról és individuumról. Mára azonban a szubjektum mintegy varázsütésre eltűnt. Elvesztette a szabadságát, sem az eredetének, sem a finalitásának nem ura többé, mert a hálózat túsza lett.”³⁷

Le Bart, az individualitás posztmodern változásairól írott könyvében a leginkább alapvető változások közé sorolja azokat, amelyek a testtel való viszonyt

³⁵ E sorok írója szociálpszichológiai önkísérlet gyanánt soha nem nézett meg show adást sem. Ennek ellenére az első, nagy közönséghatást kiváltó sorozat³⁶ szereplő nevét, a győztest és a fontosabb eseményeket is.

³⁶ Idézet a *Brian élete* című filmből. A jelenben Brian – aki tulajdonképp síője – többször elmondja az öt ütemplő tömegnek: „Ti mind különbözőségek vagytok!” – mire a közönségből megszólal egy ember: „Én nem”

³⁷ BAUDRILLARD I. M. (27. l.) 70.

szereplői túlbecsülik a sokaságot, amely az üzenetüket látni fogja, úgy érzik, hogy a „nagy nyilvánossághoz” szólnak. Így azonban az önbemutató szerepjáték, elvesz a személyesség, a visszajelzések hatására történő korrekció. Az „arctalan közönység” másik veszélye a magánéleti titkok feltárása: a képernyő előtt megszűnik az azzal kapcsolatos veszélyérzet, hogy illetéktelen kezekbe kerülnek intim információk. Ugyanakkor az elektronikus médiumok mögött álló gazdasági szervezetek is jóval eredményesebbekké váltak a tekintetben, hogy a nekik tetsző üzeneteket az egyéneknek, kisebb csoportokat megszólítva juttassák el a közönséghez.

A tömegkommunikáció ártaimaival kapcsolatban sokszor hangoztatott érv, hogy a nézőnek módjában áll elzárni a készüléket, más adásra kapcsolni, az internet a tartalomnak rendkívüli sokaságát kínálja az egyének, amelyből válogathat. Csakhogy a nagy tömegek számára küldött üzenetek elől elrejtőzni képtelenség. Az egyén vagy az egészről (így a társadalmi diskurzus jelentős részéből, az események követéséből) is kizárja magát, vagy kénytelen kritikátlanul magához engedni az özönlő tartalmakat.³⁵ Bizonyos üzenetfajták a kommunikációs csatornák sokaságát uralták, azokat is, amelyek az egyén számára elzárhatatlanok. (Legördülő hirdetések, gigantposzterek, üzletekben működő készülékek.) A tömegkommunikáció mai működése valójában éppen az egyéni viszonyulást teszi lehetővé a médiumok használatával vagy az általuk közvetített tartalommal kapcsolatban.

„Ti mind egyéniségek vagytok!”³⁶

A posztmodern valóság és társadalom sok gazdasági és társadalmi körülménye (a lokalitás leértékelődése, a foglalkozások identitásképző szerepének megszűnése stb.) nehezíti ma, hogy az egyének leírhezzák egyedi identitásukat. Baudrillard szavaival: „Egész történet született a társadalmival szembeállított szubjektumról és individuumról. Mára azonban a szubjektum mintegy varázsűtésre eltűnt. Elvesztette a szabadságát, sem az eredetének, sem a finalitásának nem ura többé, mert a hálózat túsza lett.”³⁷

Le Bart, az individualitás posztmodern változásairól írott könyvében a leginkább alapvető változások közé sorolja azokat, amelyek a testtel való viszonyban

³⁵ E sorok írója szociálpszichológiai önkisérlet gyanánt soha nem nézett meg egyetlen valóságshow adást sem. Ennek ellenére az első, nagy közönséghatást kiváltó sorozatok után tudta minden szereplő nevét, a győztest és a fontosabb eseményeket is.

³⁶ Idézet a *Brian élete* című filmből. A jelenében Brian – aki tulajdonképpen Jézus megszemélyesítője – többször elmondja az öt ünneplő tömegnek: „Ti mind különbözőek vagytok! Ti mind egyéniségek vagytok!” – mire a közönségből megszólal egy ember: „Én nem!”

³⁷ BAUDRILLARD i. m. (27. l.) 70.

végbementek.³⁸ Korábban a testi adottságok – a nem, az alak, az arcvonások, vagy a betegség, az életkor – az identitást a leginkább meghatározó jegyek voltak, bőrön és egyúttal biztonságos menedék, hiszen a testi sajátosságok a legszigorúbb magánügyeknek számítottak. Ennek az identitásnak csak a körvonalait volt képes megváltoztatni a ruha, vagy a frizura. A 21. századi ember számára új helyzet állt elő: a test a korábbtól eltérően már nem stabil és tehetetlen, hanem tetszés szerint javítható, újraalkotható. A stabilitásról ugyan le kell mondani, de a test nem a véget többé, sem az adottságok, sem a korosodás. A sors adta test felváltható a megalkotott testtel. Giddens idézett munkájában az anorexiával kapcsolatban arra hívja fel a figyelmet, hogy a késő modernitás időszakában nyomás nehezedik az egyénekre, hogy a testi megjelenésüket alakítsák.³⁹

Csak hogy a testet börtönnnek tekintő ál-szabadságmozgalmak magukban foglalják azt a burkolt feltételezést, hogy az egyének rendelkeznek valamiféle elvonat szépség- és tökéletességedállal, amelyet a test börtönéből szabadulva megvalósítanak. Ám az ideálok mindig külső eredetűek, csak a nekünk felkínált készlethez válogathatunk. A nagy tömegű mintából azonban nem lehet válogatni, részben a túl sok lehetőség miatt, de amiatt sem, mivel nem működnek a személyre szóló, együtt élő közösségektől származó kapaszkodók azzal kapcsolatban, mi a szép és a csúnya, a vonzó vagy a taszító. Ahogyan Christopher Lasch fogalmaz:

„Ma, amikor a nyilvánosság és a közösség árnyékká változott, világosabban látjuk, mennyire szükségünk volt rá. Ezt az igényt hosszú időre elfelejtettük annak a kezdeti felszabdultságnak a fényében, ami a fejlett belső élet felfedezését kísérte, egy olyan életet, amely felszabadult a szomszédok kíváncsiságától szemlélődése, a falusiak előítéletei, az idők társadalmi jelenléte és minden alól, ami szűk, fojtogató és kisserű volt. Most azonban az is láthatóvá vált, hogy közösségi életünk összeomlása a magánéletünket is szegényebbé tette. A képzeletünket már nem kötik külső kényszerek, de a korábbiaknál jóval inkább ki van téve a belső impulzusok és szorongások zsarnokságának. A fantázia nem szabad többé, amikor felszabadítja önmagát az alól, hogy szembeálljon a világ gyakorlati megtapasztalásával.”⁴⁰

Az eredmény a személytelen séma, amely mindenkire hasonlít, de valójában senkire sem. E szépségideál egyik első képviselője Marilyn Monroe, a szexszimbólum, akinek a kegyeiért a politikai és intellektuális elit prominens tagjai küzdöttek, és akinek szinte minden arcrészele plasztikai sebészek munkája volt. Több mint szimbolikus értékű, hogy régi arcával valódi nevét is levetette. A babaszépű, játékra alkalmatlan baba a brandépítés szabályainak megfelelően a gyerekek

³⁸ Christian LE BART: *L'individualisation*. Paris, Les Presses Sciences, 2008. 232.

³⁹ GIDDENS i. m. (18. l.).

⁴⁰ Christopher LASCH: *The minimal self*. Chaucer Press, 1984. 33.

szobákban is megjelenik. Az, ami korábban „szexepil” volt – egy kicsit elálló fog, vastagabb szemöldök –, egyszerre zavarónak, csúnyának látszik, a fogszabályzót viszont nem kell szégyellni még a középkorúaknak sem.

Mára az „identitásszabáscsúszat” kíváloán jövedelmező gazdasági ág lett. A hírlapokat böngészve értesülhetünk,⁴¹ hogy Kínában jogszabály készül a fiatalok lányok körében járványszerűen terjedő plasztikai műtétek ellen. A sebészek az iskolásoknak kedvezményeket adnak az ártól a nyári szünet idejére. Kommentátorok szerint sok esetben a szülők maguk is támogatják, hogy a gyerek szépítő műtéten essen át, mi több, képesek valótlanságot állítani gyerekük korával kapcsolatban. A kínai szakemberek ellenzik a tizenéveseken végzett esztétikai műtéteket, mert a fizikai növekedés ebben a korban még nem fejeződött be teljesen, az arcarányok változhatnak. A kínai fiatalok a leggyakrabban szemhéj- és orrműtétet igényelnek, hogy csökkentse megjelenésük ázsiai jellegét. A dél-koreai nők 20%-a eset már át szépségeti operáción, más adatok szerint ez az arány a 18–30 évesek körében elérte a 75%-ot. Beszámolók szerint nemcsak a nők, a férfiak is egyre többször fordulnak plasztikai sebészhez a külsejük átalakítása érdekében: a pacienstek gyakran egy híres médiasztár fényképét viszik magukkal. A jelenséget a videófelvételeken megszólaló dél-koreaiak azzal magyarázzák, hogy növelni szeretnék versenyképességüket és társadalmi esélyeiket. Japán bloggerek 2013 tavaszán meglepő felfedezést tettek: a dél-koreai szépségverseny első 12 helyezettjének arcát egyforma séma szerint alakították. Bár később felmerült, hogy a képek is manipuláltak,⁴² a *Huffington Post* kommentátora megállapítja: hasonló volt a helyzet a 2012-es Miss Amerika szépségkirálynő-választáson. Az ott indulókon is látható volt a szépségeti sebészeti hatása. A helyzettől beszámoló riportter szükségesnek látja leszögezni: ez egyébként magánügy és személyes döntés kérdése.⁴³ Csakhogy a szépségeti sebészhez forduló kelet-ázsiai és amerikai hölgyek között van egy jelentős különbség: a férde szem, az etnikai sajátosságok korábban az egyéni identitás fontos alkotóelemei voltak. A plasztikai sebészeti fontos központja a konzervatív Irán is, ahol az orrplasztika hódít tömegesen a nők körében. Miközben a globális világ nemzetek fölötti szervezeti törvényekkel, hangos retorikával küzdenek a rasszizmus ellen, az egyetemes szépségideál fehér és európai. Hiszen fehér és európaiak a képernyőkön látható sztármenedzserek, a leggyakrabban emberek, a legstílusosabb filmszereplők – a reklámokat pedig azért urallják, mert ők tetszenek a legjobban az embereknek.

41 <http://szexepilapjas.tlap.hu/magazin/esztetikai-celu-plasztikai-sebsezei-beavalkozasok-divalja-kinaiban-mar-tiltanak-a-fiataloknak-koreben/>

42 http://www.elimed.hu/iam/hirvilag/Kinai_divat_plasztikai_sebsezei_tinedzserekek_10143/

43 <http://fashionista.com/2013/08/miss-korea-contestant-confessions-plastic-surger/>

http://www.huffingtonpost.com/2013/04/25/miss-korea-contestants-2013-photos_n_3157026.html

44 <http://kotaku.com/blame-photoshop-for-koreas-beauty-queen-clones-482285894>

A test és az identitás közötti eltorzult viszony másik látványos felülete a kövérség-sóványosság dimenziója. Bár a kóros sóványosságot, az anorexiát a legtöbbben étkezési zavarnak minősítene, a szakemberek széles körű tapasztalata szerint a testkép zavaráról van szó. Az anorexiás lányok még akkor is kövéreknek látják önmagukat, amikor már életveszélyesen lefognak. De ez a jelenség viszonylag új fejlemény az anorexia kórtörténetében: bár magát a betegséget már az 1800-as évek végén ismerték, a testkép torzulása, a kövérségtől való fóbia az 1960-as évek körleírásaiban jelenik meg először.⁴⁴

Megjegyzendő, hogy a természetellenes sóványosság ma már egyáltalán nem korlátozódik az évest kényszeresen elutasítók viszonylag szűk csoportjára: a nagy di-vatcégek minden tiltakozás és korlátozási kísérlet ellenére agársovány (és gyakran fiatal, vagy gyerekkorú) lányokra aggatják ruhamodelleiket. Szakszerű szociológiai vizsgálat eredményei ugyan nem ismertek, de az alkalmanként megkérdozett férfiak egyike sem találta vonzónak a kiálló csontozatú lányokat. Egy magyarázat szerint a divatcégek azért alkalmazzák őket, mert minimális domborútaikhoz alig kell szabni az anyagot. Minden irracionális ellenére sikerült megteremteni az éhenhalás határán tántorgó szépségideált, amelyet sokan követnek, hogy a „versenyképességüket” fokozzák.

Az anorexia jelentősége azonban ma már eltörpül a világ egyik legnagyobb közegészségügyi problémájává vált elhízás mögött. A WHO adatai szerint több mint egymilliórd a túlsúlyos emberek száma, és több százmillióra tehető az elhízottaké. Az elhízás olyan országokban is megjelent, ahol több évszázados hagyomány volt a mértékletes táplálkozás, például Indiában és Indonéziában.

Az elhízottság terjedésében természetesen nem valamiféle szépségideál követése játsza a döntő szerepet, hanem az egyén és szervezete között súlyosan megromlott viszony. Mivel a WHO és az elhízással foglalkozó más nemzetközi szervezetek kizárólag az egyének rossz szokásait, a túlzott kalóriabevitelt és a mozgásszegény életmódot kárhóztatják az elhízottság kialakulásában, a szakértők és a közönség számára is nyilvánvaló, hogy a tömegkommunikáció meghatározott tartalmi alapvető jelentőségük az elhízás tömegessé válásában. A hatásnak csak az egyik része a marketing, az étkezés kultusszá emelése, az élelmiszereket és a velük foglalkozókat bemutató show-k, külön csatornák. Legalább ennyire jelentős azoknak az üzeneteknek a hatása, amelyek azt sugallják, hogy nincs szükség az önszabályozásra, a boldogság azonos a testi szükségletek azonnali kielégítésével. Forgács Attila, a probléma egyik neves hazai szakértője idézi azt az adatot, amely szerint az egyének az élelmiszer-vásárlásra vonatkozó döntések 70%-át nem tervezett, impulzív, félig tudatlan hatásokra hozzák.⁴⁵ Figyelemre méltó – például a H1N1 járvány sohasem bizonyított veszélye elhárítását célzó anyagi áldozatokat és

⁴⁴ CSABAI Márta – Ekös Ferenc: *Testhatárok és énhatárok*. Budapest, Józsefvég, 2000.

⁴⁵ <http://www.matud.iif.hu/2010/11/03.htm>

egyéb erőfeszítéseket tekintetbe véve –, hogy sem a nemzetközi szervezetek, sem a nemzeti kormányok nem foglalkoznak komolyan az elhízottságnak az egyének életét nyomorító, az egészségügyi kasszákat pedig már a közeljövőben súlyosan terhelő elhízottság és az evésre buzdító marketing összefüggéseivel.

Tabudöngetés

Az egyéni identitással való rendelkezés fontos aspektusa, milyen mértékben képes az egyén tudatosan ellenőrizni saját készletéseit, szükségleteit. A nyugati kultúra modern értelemben vett individuuma a modernizációs eszmevilág normái szerint azért is képes a sorsa irányítására, mivel – amellet, hogy elődeinél jobban érti a természet és a társadalom működését – nem rabja az ösztöneinek, a jövő érdekében képes uralkodni rajtuk, maga szabja meg, mikor és milyen feltételek között enged nekik. A nem az európai civilizációhoz tartozó népekkel való találkozások tovább erősítették a polgárosodó Európa közfelfogását, amely szerint a civilizált-ság a belső késztetéseken való uralkodást jelenti.⁴⁶

Norbert Elias⁴⁷ az európai civilizáció kultúrtörténetének vizsgálata kapcsán arra a következtetésre jut, hogy a „civilizáltság” hiányai nemcsak a természeti népek körében voltak jelen, az európai kultúrtörténetnek is voltak hasonló korszakai. Csakhogy Európában – hívja fel a figyelmet Elias – végbement egyfajta fejlődés, a civilizáció folyamata, amelynek során korlátozás alá kerültek a nyers testi szükségletek, a mohó és gátástalan étkezés, kialakult a tisztaság és higiéné kultusza, korlátozás alá került a szexualitás és a „támadó kedv”.⁴⁸ A belső impulzusok, vágyak kielégítése civilizált formát öltött, létrejött a belső tiltás, a „feszélyezettség” érzése – amely nem más, mint a civilizációs gátlások, a szégyen, a bűntudat alapja. A szégyennek ezen túl nemcsak az önkontroll működésében van fontos szerepe, hanem az egyén méltóságának megőrzésében is – hívja fel a figyelmet Schneider, amerikai családterapeuta.⁴⁹ A fájdalom, a súlyos szenvedés, az evés és az ürítés nyilvánossá tétele valójában a dehumanizáció veszélyét jelenti, azt, hogy az egyén testi funkcióira redukálódik.

⁴⁶ Bár a híres antropológusok Margaret Meadtől Róheim Gézáig úgy tekintettek az általuk vizsgált óceániai, ausztrál stb. törzsekre, mint a természet „romatlan gyermekeire”, valójában ekkor már nemigen volt a földön olyan népcsoport, amelyet ne érintett volna a nyugati befolyás, a hittérítés, a kereskedelem.

⁴⁷ Elias 1936-ban készült munkája, *A civilizáció folyamata* csak a hatvanas években vált széles körben ismertté a társadalomtudományban.

⁴⁸ Meglepő, hogy a hasonló témákkal foglalkozó, ráadásul gyakran azonos forrásokat is használó Foucault soha nem hivatkozik Elias munkáira.

⁴⁹ Carl D. Schneider: *Shame, Exposure and Privacy*. New York, Norton, 1991.

David Riesman, aki – a mai globalizációs feltételeket sok tekintetben megelőző – egyesült államokbeli tapasztalatait írja le, már 1954-ben észleli, hogy az embereket irányító korábbi belső irányítók hatása csökken, és a viselkedés szabályozása egyre inkább a külső korlátok hatása alá kerül. A 80-as évektől ezt a folyamatot nagymértékben felerősítik a kibontakozó globalizáció gazdasági és társadalmi hatásai. Az evés, a szex, a nemiség ingereinek állandó jelenléte a képernyőkön és a kirakatokban a gátlások felépülésének, tartósságának az útjába áll. Ahhoz, hogy adott esetben képesek legyünk uralkodni étvágyunkon, szexuális vágyainkon, megfélemlő önuralommal rendelkezünk ahhoz, hogy ne toroljuk meg erőszakkal a sérelmeinket, rendelkezniünk kell azzal a képességgel, hogy az adott vágyat és a hozzá kapcsolódó képeket elűzzük a fantáziánkából. Az erőfeszítést azonban lehetetlenné és értelmetlenné teszi, hogy egész kultúránk, mindennapi létünk egyre inkább telített ilyen jellegű ingerekkel. Látszólag a 68-as mozgalmak folytatásaként, a valóságban azonban a globalizált gazdaság és fogyasztás kiváncsainak megfelelően a „tabuk ledöntése” ideológiává, a közfelfogást alakító normává vált. A ledöntendő tabuk azonban nem egyebek, mint azok a civilizációs gátlások, amelyek az európai kultúrában évszázadok alatt felépültek.

E témában is bősséggel állnak rendelkezésre aktuális és jellemző példák. Az idei (2013) miskolci CineFest fesztiválról szóló tudósítás egyik alcíme a *Port.hu*-n éppen a tabudöntés volt. A program emblematikus darabja a szintén a 2013-as cannes-i filmfesztiválon Aranypálma díjat nyert *Adèle élete* című francia film volt. A filmben a kritikusok egy része szerint a pornográfia határát súroló, mások szerint át is billenő hosszú naturalis szexuális jelenet látható. Úgy tűnik, hogy a képsorok még az edzett filmkritikusok „feszélyezetttségérzését” is felkeltették: az *Origo* kritikusa⁵⁰ meglepődik, hogyan mehettek bele a színésznők, hogy ilyen felvételek készüljenek róluk. A CineFest fesztivál riportere szerint elterjedt, hogy a filmben nem a szereplők nemi szervei láthatók közelről és anatómiai részletességgel, hanem álnemiszervek, protézisek. Más bírálók dicsőítően állapítják meg, hogy a fiatalabbik színésznőt, aki mindössze 19 éves, egyáltalán nem feszélyezik a kamerák, mindent bátran megmutat. Hasonló elismeréssel nyilatkozik a kritikus egy szintén mostanában vetített film – a címe: *Egy francia család szexuális életének krónikája* – szereplőiről, akik teljes természetességgel vesznek részt szexuális jelenetekben a kamera előtt.

Figyelemre méltó az a szokatlanul obszcén hangnem, ami az *Adèle élete* című francia film kommentárjait jellemzi,⁵¹ és mindennél meggyőzőbben tükrözi az elementáris hatást, amit az intimitás elleni különösen durva támadás kivált. A kriti-

⁵⁰ VARGA Ferenc: Nyaljal, kékhajú lány! *Origo*, 2013. május. <http://www.origo.hu/filmklub/blog/kritika/20130525-nyaljal-kekhaju-lany-blue-is-the-warmest-colour-la.html>

⁵¹ Nem idézem őket szó szerint, mivel nem célok, hogy tovább növeljem a nyilvánosságukat.

kák egyrészen elragadtatott hangnemét akár valamiféle hivatalos kultúrpolitika is vezényelhetné – de bizonyosan nem ez a helyzet. A hangos és uniform tetszésnyilvánítás abból fakad, hogy a filmről nyilatkozók nem kerülhetik el a naturális szexjelenet minősítését (miközben többen görcsösen bizonygatják: csupán jelentéktelen szerepe van a filmben), márpedig a szexuális kérdésekről való megnyilvánulások mindenképpen lelepleznek valamit az értékelő ínim viselkedéséből is. Valójában ez az, amit az értékelők a sematikus dicsőítmusszal el akarnak kerülni.

Meglepő módon senki nem firtatja, hogyan lehetséges, hogy a „művészfilmben” lényegében teljes mértékben léjogosultságot nyert a pornográfia – az említett két film ebből a szempontból nem számít ritkaságnak –, amit néhány éve még a bulvár műfajához tartozónak ítélték a kritikusok. Hasonló a helyzet az öncélú naturális erőszak jeleneteivel, amelyekről sok évtizede, az ennek ellentmondó széles körű tapasztalatok ellenére, jól fizetett szakértői apparátus segítségével állítják a tartalomszolgáltatók, hogy nincsenek hatással a nézők mentalitására.

A civilizációs gátásokra nincs szükség, mert akadályát képezik a kritikátlan fogyasztásnak, lehetővé teszik a lemondást, a szükségletek rangsorolását – a szükségletekhez való viszony egyéni módját. Csak hogy a belső szabályozás hiányának problémái leképeződnek a szexualitás és az erőszak törvényi kezelésében. A transznacionális szervezetek hiába igyekeznek egyre szigorúbb törvényekkel szabályozni az egyének szexuális életét és igyekeznek megakadályozni az erőszak indokolatlan kirobbanását kontrollálatlan (és kontrollálhatatlan) feltételek között, például a családban. Az intim helyzetekben kizárólag az egyének belső féltrendszere képes hatékonyan irányítani a heves érzelmeket. Míg korábban a hagyomány és a közvetlen környezet nyomása bizonyos fókig képes volt a külső szabályozásra, a törvény és a hatóság keze nem ér el a hálószobáig, a joggyakorlás ilyen feltételek között – bizonyíthatatlan, hogy ténylegesen mi történt – csak a jog paródiája lehet.

Az identitás jövője – szükségünk van-e identitásra?

Nem mindenki látja ilyen borúsan az egyéni identitás helyzetét.

„Ironikus módon az egyén elszigetelődése és a társadalmi lét között feszülő ellentmondás a hagyományos értelemben vett individuum megszűnéséhez és egy kísérteties valóság létrejöttéhez vezetett. Az elektronikus egyén szabadsága korlátlan: mindenütt ott lehet, mégis egyre inkább tudatára ébred annak, hogy a valóságban sehol sincs. Olyan kiválság ez, amely mindeddig csak Istennek vagy a kísérteteknek adatott meg” – írja Richard Kriesche⁵² osztrák művész és filozófus.

52. <http://www.c3.hu/scca/butterfly/Kriesche/synopsisshu.html>

Ropolyi László a szabadságnak az internetes kommunikáció által teremtetett új lehetőségeire hívja fel a figyelmét: a hálótét tartozékának tekinti a korlátozások el- leni tiltakozást, a hatalomellenességet, amelynek példáival a híres szivárogtatók kapcsán a közelmúltban találkozunk. Ropolyi álláspontja szerint a hálótét sok ér- telemben kedvez az individualitásnak, mivel szakértők nélkül, maga válogathat a világháló hallatlanul gazdag tudásanyagából.⁵³

Szép számmal vannak ugyanakkor szakértők, akiknek a mondanivalója alig burkoltan a mai az egyénekre alkatrészként tekintő világtársadalom és gazdaság apológiája. Közéjük tartozik Christakis és Fowler.⁵⁴ Könyvük egyik fejezetében – a címe *Az emberi superorganizmus* – azt fejtetik, hogy az emberi kapcsolatok hálózata⁵⁵ egyfajta superorganizmus, saját anatómiával és léttel, olyan, mint a sejtek együttese, vagy a hangyaboly. A hangya csak azért képes összetett cselek- vésre, mert a boly más tagjai ezt elősegítették – írják a szerzők, és ez kevésbé is vitatható. Legfeljebb az okozhat némi megdöbbenést, amikor a hangyákat az űrha- jósokkal hozzák párhuzamba. (Ezzel az emberképpel kétségkívül összeegyeztethe- tő az életüket potenciálisan feláldozó Mars-utazóké.) Néhány sorral később szintén ökök fejtik ki: a hangyák egyes egyedei nem intelligensek, csupán a boly egésze az. A „superorganizmusok” intelligenciája nem is függ attól, mennyire intelligensek a tagok. Álláspontjuk szerint az, ahogyan az emberek a 20. század folyamán ki- építették Anglia vasúthálózatát, „erősen emlékeztet” arra, ahogyan a gombák – melyek szintén superorganizmusokat alkotnak – egymással együttműködve csatornákat alakítanak ki az erdő talajában. A hálózatok – nyugtatják meg az ol- vasót – túlélnek tagjaikat, a hálózat fennmarad, ha kieserőlődnek benne az emberek, ugyanúgy, ahogyan a sejtek egymás helyére lépnek a szervezetünkben, vagy a szá- mítógépek cserélődnek a szerverközpontokban.⁵⁶ Ugyanezek a szerzők telkesen ír- nak azokról a számítógépes játszható társasjátékokról, ahol az egyének egy másik identitással, avatárral játszanak. Az általuk idézett kutatási tapasztalatok szerint a vonzó avatárokkal játszóknak nőtt az önbizalma, ezért az ilyen játékok áldásos ha- tassal lehet a lelki betegségek gyógyítására is.⁵⁷

⁵³ ROPOLYI László: *Az internet természete*. Budapest, Typotex, 2006.

⁵⁴ Nicholas A. CHRISTAKIS – James H. FOWLER: *Kapcsolatok hálójában. Mire képesek a hálózatok és hogyan alakítják a sorsunkat?* Budapest, Typotex, 2009. 309.

⁵⁵ A könyv sokfajta felületességének egyike, hogy a szerzők általánosságban beszélnek hálózatok- ról, bár az előszóból kiderül, hogy főként az internet által teremtetett hálózatról van szó.

⁵⁶ CHRISTAKIS–FOWLER i. m. (54. l.), 322. Aligha kell bizonygatni, hogy e tudományosnak tűnő soroknak van politikai üzenete. Ahogyan a könyv egészének, a fejezetcímeknek is: „Amikor mosoly- gunk, az egész világ mosolyog velünk”; „Szeresd azt, akivel együtt vagy”; „Egészen jó”. Mosolyogni azonban kevés okunk van, ha meg tudjuk, hogy a könyvet tudományos műként tartják számon, 15 nyelvre fordították le, és a szerzők a legrangosabb amerikai kutatóhelyek színterjéi.

⁵⁷ Uo., 290.

Susan Greenfeld a 21. századi identitásról szóló könyvében szintén nem tartja különösebben negatív jelenségnek, hogy a 21. század közepének társadalma másként fog festeni, mint a mai. „Nemcsak külsőleg fognak jobban hasonlítani egymáshoz az emberek – életkorukat, arcvonásaikat és testi jegyeiket illetően egyaránt –, hanem kevesebb lesz a különbség a szemléletmódjuktól is, mert közös lesz bennük a *Senki-forgatókönyv*ben jellemzett reaktív és interaktív hajlam” – írja.⁵⁸ Lehetséges, hogy ezek az emberek rövidebb ideig tudnak majd figyelni, és elvont fogalmak helyett inkább képekben gondolkodnak majd. Ő azonban azt sem látja különösképpen tragikus fejleménynek, hogy „háttérbe szorulhat a veszélyesről magatartás is”, illetve, hogy „személyes identitásuk alighanem fejletlenebb lesz, és anonim mivoltukban, egójuktól és énképüktől megszabadulva föltételezhetően jobban tudnak majd együtt létezni, mint 20. századi elődeik”. Majd így összegezi mondanivalóját: „Egyszóval, életükben több lesz a kényelem, a vidámság és kevesebb a tartalom.”

Manuel Castells, a globalizáció ambiciózus kutatója, a globális hálózatok hatalma elleni ellenállás igéretes lehetőségei között tartja számon a kulturális identitást⁵⁹. Az identitás hatalmát bemutató kötetében néhány olyan közösség életét mutatja be, amelyek ideig-óráig sikeresen szálltak szembe a hálózatos hatalom intézményes hordozóival. Közéjük tartoznak az iszlám fundamentalisták, a mexikói zapatisták vagy a környezetvédő mozgalmak képviselői. Ezekből a közösségekből – reménykedik Castells – új szubjektumok jöhetnek létre, amelyek a társadalmi átalakulás közvetítőivé válhatnak. A zapatisták bemutatásánál külön hangsúlyt helyez arra, hogy tevékenységüket nagymértékben elősegítették az elektronikus kommunikáció által nyújtott lehetőségek. Könyvének legújabb, 2010-es kiadásában a szerző igazolódni látja korábbi jóslatát a kulturális, ezen belül különösen a vallási és etnikai identitás növekvő szerepével kapcsolatban.

Vagy mégis Baudrillard-nak van igaza, aki klónozott és ready-made személyiségről beszél? „A ready-made személyiség ultramodern termék. Nem polgári, hanem posztmodern individuum. Nem számít szubjektumnak, mert valamilyen klónná vált. A státusza különös, olyan, mint egy részecske, testecske, molekula, az egysejtű státusza. A ready-made személyiségnek nem adatott meg, hogy sorsa legyen. Azt mondhattam, hogy egy saját magát végzett fatális kísértetre cserélte be a sorsát.”⁶⁰

⁵⁸ Susan Greenfeld: *Identitás a XXI. században*. Budapest, HVG könyvek, 2009. 259.

⁵⁹ Castells i. m. (11. fj.).

⁶⁰ Baudrillard i. m. (27. fj.) 66.